

Розділ IV. КУЛЬТУРНІ Й ДУХОВНІ ПИТАННЯ

УДК 930.1+[94(477.75):910.4(=162.1),,17/19”]

С.В. Громенко
(м. Сімферополь)

ІДЕАЛИ РОМАНТИЗМУ ЯК ЧИННИК ПОДОРОЖЕЙ ПОЛЬСЬКИХ МАНДРІВНИКІВ ДО КРИМУ в першій чверті – середині XIX ст.

У статті розглядаються причини та обставини подорожей польських мандрівників XIX ст. по Кримському півострові, висвітлено найбільш традиційні способи їх пересування та охарактеризовані культурні стереотипи, властиві мандрівникам доби романтизму. Також наведено короткі нариси про вояжерів.

Ключові слова: Крим, польські мандрівники, XIX століття, доба Романтизму, подорожні записки.

В статье рассматриваются причины и обстоятельства поездок польских путешественников XIX в. по Крымскому полуострову, освещены наиболее традиционные способы их передвижения и охарактеризованы культурные стереотипы, присущие путешественникам эпохи романтизма. Также приведены краткие очерки о вояжерах.

Ключевые слова: Крым, польские путешественники, XIX век, эпоха романтизма, дорожные записки путешественников.

This article discusses the causes and circumstances of the visits of Polish travelers of the nineteenth century to the Crimean peninsula, describes the most traditional ways of movement and characterized by cultural stereotypes inherent Travel Romantic period. Short essays are also resulted about travelers.

Keywords: Crimea, Polish travelers, XIX-th century, Romantic period, messages of travelers.

Особливості географічного розташування, багатий економічно-торговельний потенціал, бурхлива історія, розмаїття культурних традицій завжди приваблювали до Криму мандрівників із різних куточків світу. Проте переважна більшість подорожніх відвідали півострів з прагматичних причин: наприклад, для географічних пошуків, як Ібн Батута, чи комерційних справ, як Ніколо Поло – батько славнозвісного мандрівника Марко Поло, чи в процесі історичних досліджень, як Евлія Челебі, чи з нагоди поновлення дипломатичних зв'язків, як М.Броневський, чи, нарешті, з метою докладного опису нещодавно

завойованих земель, як Петро-Симон Паллас. Труднощі, небезпеки і вартість мандрівки стояли на заваді масовим виправам до Криму освічених європейців аж до XIX ст. (чи, радше, до 1783 р.)¹.

Однак слід мати на увазі, що сама думка про можливість здійснення такої подорожі просто заради розваги була довгий час недоступною для свідомості цивілізованої людини. Лише з крахом наприкінці XVIII ст. ідеалів Просвітництва та утвердженням у західному суспільстві культу почуттів, власне, Романтизму, мотивація мандрівників щодо подорожей відчутно змінилася. Класичним прикладом для наслідування на довгі десятиліття став геній англійської літератури Дж. Байрон, котрий у 1809–1811 рр. здійснив поїздку по Іспанії, Албанії, Греції й Туреччині, а після того опублікував «Паломництво Чайльд Гарольда» – шедевр жанру романтичної поеми. Захоплення, викликане цим твором, змусило тисячі молодих аристократів Європи залишати власні маєтки, аби набути нового досвіду, побачити на власні очі різноманітні дива Сходу та отримати надзвичайні враження. Саме пошук *нового і незвичайного* й став могутнім стимулом для мандрівників XIX ст. А одним із головних ефектів стрімкої появи романтизму в суспільному житті стала зміна їх записок як за формою, та і за змістом.

В Російській імперії значенню подорожніх нотаток надавали уваги, як і тому, що «відомості мандрівників – особлива низка багатих джерел, низка також ще не розроблена, навіть не вповні видана»². А от радянська історіографія постійно легковажила записками останніх; у кращому разі вони були потрібні дослідникам як «спосіб визначити значущість тієї чи іншої подорожі як джерела»³. За такого підходу годі було сподіватися на появу ґрунтовних досліджень, котрі були б присвячені комплексному вивченню щоденників та спогадів мандрівників. Навіть фундаментальна «История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях» за редакцією П.Зайончковського⁴ є лише покажчиком, але й він охоплює тільки російськомовні джерела.

Ситуація принципово змінилася із набуттям Україною незалежності. Серед «реабілітованих» опинилися також нотатки мандрівників, чия суб'єктивність із вади перетворилася на специфічну ознаку цього жанру. Піонером вивчення їх є професор Таврійського національного університету ім. В. Вернадського А.Непомнящий. Низка його праць⁵ започаткувала нові підходи до вивчення мемуарів мандрівників – як до повноцінного джерела з історії й етнографії Криму. У його спеціальній праці «Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма»⁶ вперше згадані й деякі з польських мандрівників по півострову. Проте в новітній українській історіографії стан справ з вивченням спадщини вояжерів, особливо іноземних, у цілому залишається незадовільним.

Першим польським мандрівником у Криму XIX ст. став граф Г.Олізар (1798–1865)⁷, відомий невдалим сватанням до Марії Раєвської, що знайшло відгук у творчості О.С.Пушкіна⁸. Намагаючись віднайти душевну рівновагу, він Олізар приїхав до півострова в 1824 р. та залишився там ще на рік. Подобиці його во-

яжу можемо дізнатися з детальних мемуарів графа⁹. Прибув Г.Олізар до Криму морським шляхом з Одеси, й саме останній майже на все століття став єдином можливим для мандрівників. Приїхав він не один, а разом із Новоросійським генерал-губернатором, графом М.Воронцовим. Після висадки поблизу бухти Ласпі подорожні зупинилися в Гурзуфі, а згодом Г.Олізар придбав невелику місцевість, де заклав маєток – пізніший славнозвісний Артек. У ньому граф мешкав постійно, лише зрідка навідуючи знайомих і приїжджаючи до Сімферополя. Восени 1825 р. він залишив Крим, суходелом виїхавши на Київщину. Його перебування на півострові не надто багате подіями, проте саме граф захопив багатьох своїх співвітчизників відвідати останній. Слід відзначити, що із самого початку Г.Олізар збирався відвідати Схід і лише захопившись краєвидами та безлюдністю тогочасного Криму, облишив свій намір.

У 1825 р. землі Тавриди відвідали ще кілька польських мандрівників, і як минулого року, їхнім провідником знову виступив граф М.Воронцов. На службі в Одесі та у приватному житті генерал-губернатор був оточений поляками: дружиною Єлизаветою – донькою одного з останніх гетьманів Речі Посполитої Ф.К.Браницького, К.Собаньською – головною «світською левицею» тогочасної Одеси, коханою О.С.Пушкіна¹⁰, Г.Жевуським (1791–1866) – письменником і рідним братом останньої, А.Міцкевичем (1798–1855) – генієм польської літератури й багатьма іншими. Саме для цієї унікальної за складом компанії граф М.Воронцов організував восени 1825 р. подорож до Криму¹¹. Але ще раніше на півострові побували Г.Жевуський та Адам Міцкевич. У червні вони прибули морем до Євпаторії, зробили невелику екскурсію до Сімферополя і за кілька днів повернулися до Одеси. Наступного разу «польська компанія» графа М.С.Воронцова затрималася у Криму надовше, відвідавши Тарханкут, Євпаторію, Бахчисарай, Чуфут-Кале, Балаклаву, Байдарські ворота, Гурзуф з Аю-Дагом, Алушту й Чатир-Даг. Вся подорож тривала майже два місяці¹². Саме тоді А.Міцкевич відвідав Г.Олізара. На жаль, лише декілька листів, що їх можна вважати за історичні джерела, залишили по собі тоді польські мандрівники¹³, втім світовій культурі дісталися у спадок «Кримські сонети»¹⁴. Радянські дослідники були певні, що А.Міцкевич навмисне відправився у цю мандрівку, аби налагодити зв'язки із російськими революціонерами¹⁵; проте поет не мав за мету нічого подібного. Його цікавила лише можливість побачити «Схід у мініатюрі»¹⁶.

Цією компанією не вичерпується список польських мандрівників, які відвідали Крим у 1825 р. Серед подорожніх був і К.Качковський (1797–1867), товариш Г.Олізара по Кременецькому ліцею, лікар, ботанік-аматор та в майбутньому генерал польської армії¹⁷. Цей мандрівник залишив по собі невеликий, але надзвичайно цікавий щоденник¹⁸. Прибувши морем з Одеси до Балаклави, він направився до Алушти, по дорозі побачивши Байдарську долину, Гурзуф і маєток Г.Олізара. Після підйому на Чатир-Даг польський мандрівник відвідав Бахчисарай та Чуфут-Кале, а потім через Сімферополь виїхав до Євпаторії, звідки повернувся до Одеси. Надзвичайно показовим є те, що сам мандрівник порівнював свою подорож з експедицією аргонравтів.

Після насиченого 1825 р. в подорожах поляків до Криму відбулася перерва аж до 1843 р., коли на півострів приїхав Е.Хоєцький (1822–1899), відомий письменник, публіцист і приятель О.І.Герцена, І.С.Тургенєва та Наполеона III¹⁹. Він став автором книги «Спогади з подорожі по Криму», котру недавно було перекладено українською мовою²⁰. Польський мандрівник прибув до півострова знову-таки морем з Одеси, але – не в Євпаторію чи на околиці Севастополя, а до Ялти. Е.Хоєцький також став першим мандрівником, що комплексно відвідав Крим – не тільки його центральні міста, але ще й схід півострова. Загальний маршрут вояжера виглядав так: з Ялти до Балаклави морем, потім суходолом до Георгіївського монастиря, Севастополя, Інкермана і Мангупа, й далі до – Бахчисараю, Чуфут-Кале, Сімферополя, Алушти, Карасу-Базара (теперішнього Білогірська), Судака, Старого Криму, Феодосії та Керчі. Він залишив надзвичайно детальні описи всього, що траплялося йому на шляху. За обсягом книга спогадів Е.Хоєцького стала найбільшою з-поміж усіх творів польських мандрівників.

Першу половину XIX ст. у Криму завершила подорож ще одного польського мандрівника – А.Якси-Марчінковського (1823–1880), який мав літературний псевдонім «Новосельський». Цей вельми освічений публіцист і етнограф, збирач фольклору й літературний критик²¹ прибув до півострова 1850 р. морем з Одеси, відвідав Євпаторію, потім дістався Севастополя, а звідти до Ялти, ніби наслідуючи маршрут А.Міцкевича. Потім по Південному узбережжю Криму А.Марчінковський приїхав до Байдарської долини, помандрував до Бахчисараю та навколишніх «печерних міст», а з Чатир-Дагу знову приїхав до Ялти. Його багаті на цікаві відомості спогади вже невдовзі були надруковані у двох томах²².

Жоден з польських мандрівників доби романтизму не приїхав до Криму з прагматичних міркувань. Г.Олізар шукав сердечного спокою, А.Міцкевича цікавило натхнення для майбутніх сонетів, його приятеля Г. Жевуського – відпочинок. Лікар К.Качковський мав би цікавитися організацією на півострові курортних закладів, проте він вдався до спостережень за кримськотатарськими жінками й записування місцевих легенд. Для Е.Хоєцького подорож до Криму стала немовби «розминкою» перед його численними мандрівками від Єгипту до Гренландії. А.Марчінковський подорожував з метою поправити рано втрачене здоров'я, а також навідати місця, пов'язані із ім'ям А.Міцкевича.

Усіх мандрівників доби романтизму об'єднує також і певний комплекс стереотипних уявлень про півострів, що був сформований задовго до подорожі кожного з них творами мистецтва та історичною пам'яттю. Головним чином, це «татарська гостинність», «східне неробство» (без негативного відтінку), «бездоріжжя» й приклади «великих мандрівників» минулого, насамперед Одісея та аргонавтів.

Серед того, що відрізняє подорожніх між собою, особливе місце посідає форма їхніх спогадів: Г.Олізар згадав Крим в автобіографії, А.Міцкевич та Г.Жевуський залишили по собі листи й сонети, К.Качковський – щоденник, а Е.Хоєцький та А.Марчінковський виклали свої враження в окремих мемуарах.

На відміну від попередників, з чиїми працями більшість вояжерів-романтиків були знайомі, останні не намагалися «просвітити» своїх читачів, не переймалися дидактичною складовою своїх записок і не намагалися дати вичерпний опис побаченому ними під різним кутом зору – історії, географії, господарства тощо. Навіть більше, вони уникали загальної систематизованості на користь найяскравіших сюжетів, особливих вражень чи неординарних легенд Криму. Саме тому їхні спогади є витвором не тільки мемуарної літератури, а й справжніми художніми шедеврами.

¹ *Непомнящий А.А.* Историчне кримиознавство (кінець XVIII – початок XX століття). – Симферополь, 2001. – С.76–77.

² *Надеждин Н.* Об исторических трудах в России. // Библиотека для чтения. – 1837. – Т.20. – Отд. 3. – С.93–136.

³ *Никитин С.А.* Источниковедение истории СССР: XIX век. – Москва, 1940. – С.84–85.

⁴ История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: аннотированный указатель книг и публикаций в журналах: в 4 т. – Т.2, Ч.1. – Москва, 1977. – 367 с.

⁵ *Непомнящий А.А.* Развитие исторического краеведения в Крыму в XIX – нач. XX в. Симферополь, 1995. – 104 с.; *его же.* Иностранцы путешественники о колонизации Крыма в конце XVIII – XIX веке. // Заселение Юга Украины: проблемы национального и культурного развития: науч. докл.: в 2 ч. – Ч.1. – Херсон, 1997. – С.219–223; *його же.* Мандрівництво по Криму у першій третині XIX ст. та його роль у розвитку краєзнавства та туризму. // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 1: Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм в Україні: економіка та культура»: у 2 ч. – Ч.2. – К., 1998. – С.138–144; *його же.* Первые европейские туристы в Крыму: записки иностранных путешественников конца XVIII – первой трети XIX века // Туристично-краєзнавчі дослідження: зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 6. – С.457–466.

⁶ *Его же:* Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX в.). – К., 1999. – 212 с.

⁷ *Громенко С.В.* Густав Олизар и его воспоминания как источник по истории Крыма. // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2006. – № 15. – С.156–167.

⁸ *Пушкин А.С.* Графу Олизару. // Собр. соч.: в 10 т. – Т.2. – М., 1959–1962. – С.495.

⁹ *Копылов А.* Мемуары графа Олизара. // Русский вестник. – 1893. – Авг. – С.1–41; Сент. – С.101–132.

¹⁰ *Ковальчук И.И.* Элленора – так называл ее Пушкин: Каролина Собаньская. – О., – 2006. – 354 с.

¹¹ *Громенко С.В.* Михаил Семенович Воронцов в воспоминаниях польских путешественников по Крыму в XIX веке. // Воронцовы и русское дворянство: X Крымские Межд. Воронцовские чтения: сб. докл. – Симферополь, 2008. – С.24–33.

¹² *Живов М.А.* Адам Мицкевич. – М., 1956. – С.134–150.

¹³ *Цинал С.* Мицкевич в гостях у караимов в Евпатории. // Пилигримы Крыма: сб. науч. ст. и мат. – Симферополь, 2003. – Вып. 1(6). – С.23–37.

¹⁴ *Мицкевич А.* Крымские сонеты. – К.: Етнос, 2004. – 128 с.

¹⁵ *Нечкина М.В.* Грибоедов и декабристы. – М., 1977. – С.540–541.

¹⁶ *Mickiewicz A.* Dzieła: wydanie rocznicowe (1798–1998): w 18 t. T. 14: Listy, część pierwsza (1815–1829) – Warszawa, 2006. – S.420.

¹⁷ *Навроцький В.* Польские аргонавты шествуют по Крыму. // Пилигримы Крыма-97: Путешествия по Крыму, путешественники о Крыме: межд. науч. конф.: мат. – Симферополь, 1998. – 68 с.

¹⁸ Качковський К. Путешествие в Крым. // Крымский альбом: историко-краеведческий и литературно-художественный альманах. 1998. – Феодосия; Коктебель, 1998. – С.90–111. *его же*: Дневник путешествия в Крым, совершенного в 1825 г., дня 19, дня 20. // Алушта в литературе и живописи. – Алушта, 2007. – С.47–49.

¹⁹ Dębicki Z. Edmund Chojecki. // Głos warszawski. – 1899. – № 49/50; Chmielowski P. Historia literatury polskiej: w 6 t. – Т.6. – Warszawa, 1900. – S.115–119; Rzepecka H. Ojczyzna w piśmie i pomnikach: w 5 t. –Т.2. – Poznań, 1911. – S.372–373; Chojecki A. Chojecki Edmund Franciszek Maurycy (pseud. fr. Charles Edmond). // Polski Słownik Biograficzny. – Т.3.– Kraków, 1937. – S. 391–392; Chojecki Edmund (1822–1899). // Bibliografia literatury polskiej. – Т.7: Romantyzm. – Warszawa, 1968. – S.217–221.

²⁰ Хоцький Е. Спогади з подорожі по Криму. – Сімферополь: СГТ, 2008. – 384 с., іл.

²¹ Antoni Marcinkowski. // Kowalczykowa A. Idee programowe romantyków polskich: antologia. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991. – 406 s.; Kwapiszewski M. O twórczości Antoniego Marcinkowskiego: Z dziejów środowiska literackiego «Gwiazdy». // Z problemyw preromantyzmu i romantyzmu: Studia i szkice. – Lublin, 1991. – S.171–200; Kwapiszewski M. Od Alberta Gryfa do Antoniego Nowosielskiego: Biografia intelektualna późnoromantycznego krytyka. // Polska krytyka literacka XIX wieku.– Toruń, 2005. – S.170–189.

²² [Marcinkowski A.] Stepy, morze i góry: szkice i wspomnieina z podróży: w 2 t. – Т.2 – Wilno, 1854. – 277 s. – Изд. под псевд.: A.Nowosielski.